

دکتر سعید رضایی شریف‌آبادی*

پژوهش کیفی به کمک اینترنت: روش‌ها و چالش‌ها

* استادیار و عضو هیئت علمی گروه کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی
دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه الزهرا
srezaei@alzahra.ac.ir

چکیده

روش‌های پژوهش را می‌توان به اشکال مختلف طبقه‌بندی و تفکیک کرد، اما معمولاً به دو گروه عمده‌ی روش کمی و روش کیفی تقسیم می‌شوند.

پژوهش‌گران مطالعات زنان و خانواده، از جمله افرادی هستند که برای انجام پژوهش‌های خود افزون بر روش‌های کمی، از روش‌های کیفی به‌ویژه مصاحبه‌ی عمیق استفاده می‌کنند. با گسترش فن‌آوری شبکه و اینترنت، این پژوهش‌گران در سال‌های اخیر به جمع‌آوری داده‌های کیفی به کمک اینترنت روی آورده‌اند.

در این مقاله، ضمن برشمردن روش‌های به‌کارگرفته‌شده در پژوهش کیفی، از جمله مصاحبه‌ی عمیق و مشاهده، به نقش اینترنت در گردآوری داده‌های پربار، گویا و مستند اشاره خواهد شد. در ادامه، درباره‌ی چالش‌های موجود در استفاده از فن‌آوری اینترنت برای انجام پژوهش کیفی، نظیر مسائل اخلاقی، رازداری، مشکلات امنیتی و حقوقی کندوکاو خواهیم نمود. علاوه بر این، در مقاله‌ی حاضر، به چالش‌های نظری حاکم بر داده‌های گردآوری‌شده در یک محیط مجازی بررسی خواهیم پرداخت.

کلیدواژه‌ها

اینترنت؛ پژوهش کیفی؛ جمع‌آوری داده‌ها؛ مصاحبه‌ی عمیق؛ ارتباط به کمک رایانه؛ محیط مجازی؛

مقدمه

فن‌آوری‌های جدید، می‌رود تا چه‌گونه‌گی انجام پژوهش توسط دانشمندان علوم اجتماعی را دگرگون کند. این پژوهش‌گران، به طور فزاینده‌ئی برای جمع‌آوری داده‌های پربار و مورد نیاز خود از مصاحبه‌ی عمیق که از ابزارهای اصلی روش کیفی است استفاده می‌کنند. همان‌گونه که کراتول^۱ بیان می‌کند: «هر جا که تمایلی به کشف درون باشد، برای کسب دانش درباره‌ی برداشت شخص، احساسات و انگیزه‌های او، و یا مطالعه‌ی رفتارهای شخصی و یا اجتماعی پیچیده‌ی او، انجام نوعی مصاحبه مفید خواهد بود» (کراتول، ۱۹۹۸). شماری از پژوهش‌گران حوزه‌ی مطالعات زنان نیز معتقد اند که با به‌کارگیری ابزارهایی مانند مصاحبه‌ی عمیق می‌توان به داده‌هایی غنی و پربار دست یافت که با روش‌های کمی امکان‌پذیر نیست (گراهام^۲، ۱۹۹۴). ویلکینسون^۳ (۱۹۹۸) فایده‌ی اصلی مصاحبه‌ی گروهی، به‌ویژه در حوزه‌ی مطالعات زنان را جمع‌آوری داده‌های تعاملی با کیفیت بالا در مورد مسائل اخلاقی آنان می‌داند.

به طور کلی، در انجام پژوهش‌های کیفی می‌توان داده‌های مورد نیاز را از راه‌های مختلفی جمع‌آوری کرد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:

۱. مشارکت در تحقیق- از ارکان اصلی پژوهش کیفی به شمار می‌آید و

بیش‌تر در انسان‌شناسی فرهنگی و جامعه‌شناسی کیفی به کار می‌رود.

۲. مشاهده‌ی مستقیم- یکی از روش‌های اصلی، اصولی، زیربنایی و

سرنوشت‌ساز محسوب می‌شود. در این روش، پژوهش‌گر کیفی تلاش می‌کند تا روابط بسیار پیچیده را در زمینه‌ی اجتماعی و واقعی کشف نماید.

۳. مصاحبه‌ی عمیق (جامع)- به عنوان استراتژی کلی برای جمع‌آوری

داده‌های کیفی به کار می‌رود. در مصاحبه‌ی عمیق، جامع یا آزاد، پژوهش‌گر

1. Krathwohl

2. Graham

3. Wilkinson

ضمن احترام به ساختار عقاید پاسخ‌دهنده در پی کشف پاسخ برای چند پرسش اصلی برمی‌آید.

۴. بررسی اسناد و مدارک- برای تکمیل مصاحبه، مشاهده و مشاهده‌ی

مشارکتی، پژوهش‌گر به جمع‌آوری، بررسی، و تجزیه و تحلیل اسناد و مدارک مرتبط می‌پردازد (مارشال و راس‌من، ۱۳۷۷).

در مقاله‌ی حاضر، محور بحث درباره‌ی جمع‌آوری داده‌های کیفی، موضوع ارتباط به کمک رایانه^۱ است. این روش، در مقایسه با ارتباط یا تعامل رودررو^۲ مطرح می‌شود. موضوع اصلی این مقاله، تأثیر ارتباط به کمک رایانه بر فرآیند پژوهش کیفی، تحلیل امکانات و محدودیت‌های متفاوتی است که به‌وسیله‌ی این نوع ارتباط و ارتباط رودررو برای پژوهش کیفی فراهم می‌شود.

در حال حاضر، اشکال مختلفی از ارتباط اینترنتی وجود دارد. از مهم‌ترین این روش‌ها، ارتباط هم‌زمان به کمک رایانه است که به مبادله‌ی پیام‌ها بین دو یا چند کاربر که به طور هم‌زمان به پایانه‌های رایانه‌ی متفاوت وصل شده‌اند، گفته می‌شود. ارتباط غیرهم‌زمان یا تاخیری، که دربرگیرنده‌ی بیش‌تر نظام‌های پست الکترونیکی می‌شود، به کاربران فرصت می‌دهد تا پیام‌های تشریحی خود را تایپ و ارسال کنند. سپس، گیرنده‌گان پیام می‌توانند به هنگام فراغت آن‌ها را بخوانند، پاسخ گویند، چاپ کنند، برای دیگران ارسال کنند، یا بایگانی نمایند.

منظور از پژوهش کیفی چیست؟

پژوهش کیفی، برای افراد و حوزه‌های مختلف علوم، شکل‌های متفاوتی به خود می‌گیرد، معانی گوناگونی پیدا می‌کند و با اسامی متعدد نام برده می‌شود (سیلورمن، ۱۳۷۸). یک بررسی جامع از روش‌شناسی‌های کیفی که در آغاز گسترش استفاده‌ی عمومی از اینترنت انتشار یافت، به این نتیجه رسید که «هرگز این

1. Computer-Mediated Communication (CMC)

2. Face to Face Communication / Interaction (FTF)

اندازه اصول نظری، راهبردهای پژوهشی یا روش‌های تجزیه و تحلیل برای استفاده و نتیجه‌گیری در هیچ رشته‌ی دیگری وجود نداشته‌است» (دنزین^۱، ۱۹۹۴). روش کیفی، علی‌رغم قدمت آن، تنها در دو دهه‌ی اخیر به طور مؤثر مورد استقبال و استفاده‌ی پژوهش‌گران حوزه‌های علوم اجتماعی و علوم رفتاری قرار گرفته‌است (منادی، ۱۳۸۰). پژوهش‌گران کیفی، از روش‌های چندگانه‌ی برای گردآوری داده‌های پربار، گویا و مستند برای شناسایی تجربه‌ی انسانی یا روابط موجود در درون یک نظام یا فرهنگ استفاده می‌کنند (سیلورمن^۲، ۱۹۹۹). سپس فرآیند تحلیل استقرائی از داده‌ها ممکن است به تدوین و توضیح فرضیه‌های ساده، یا استفاده از روش‌های مدون، مانند ارائه‌ی نظریه‌ی زمینه‌ی^۳ و ابداع نظریه‌های پیچیده بیانجامد.

از جمله مهم‌ترین مباحث مورد بررسی در این مقاله، موضوع نحوه‌ی انطباق اینترنت با روش‌های کیفی گردآوری و تحلیل داده‌ها است. البته شکی نیست که این فن‌آوری نیز همانند دیگر فن‌آوری‌های موجود محدودیت‌هایی دارد. برای نمونه، ابتکارات نوین در زمینه‌ی کنفرانس‌های ویدئویی، علی‌رغم ارائه‌ی روش‌های نوآورانه‌ی مشاهده، در حال حاضر بسیار گران‌قیمت است. همین مشکل، استفاده‌ی فراگیر از این روش را به تأخیر انداخته‌است (کندی^۴، ۲۰۰۰). ارتباطات صوتی از طریق اینترنت، امکان نسبتاً جدید دیگری است که امروزه به عنوان ابزاری پژوهشی از آن استفاده می‌شود. اما پژوهش‌گر برای بهره‌ی بیشتر از آن، به فن‌آوری پیش‌رفته‌تری از آنچه که هم‌اکنون موجود است، نیاز دارد. به هر حال، گر چه در حال حاضر اینترنت امکانات محدودی برای پژوهش کیفی رفتارهای انسانی در اختیار پژوهش‌گر می‌گذارد، اما کنار گذاشتن داده‌های گردآوری‌شده از اینترنت، به صرف این‌که در بیش‌تر اوقات تنها نوشتاری هستند، عاقلانه به نظر نمی‌رسد. به طور کلی، ارتباط اینترنتی

1. Denzin
2. Silverman
3. Grounded Theory
4. Kennedy

دارای ویژه‌گی‌هایی است که با روش‌های سنتی‌تر گردآوری داده‌ها سازگاری ندارد و ضروری است که به بررسی و مطالعه‌ی آن پرداخت.

بررسی اینترنت

اینترنت، فن‌آوری، پدیده و یا به عبارتی فرهنگی روبه‌رشد و تکامل است که امروزه بخشی از نیازهای اولیه‌ی جوامع مختلف شده‌است. اینترنت، شبکه‌ی رایانه‌ی جهانی است که از شبکه‌ی نظامی آمریکایی به نام آرپانت^۱ پایه گرفته‌است. هسته‌ی اصلی و محور کار اینترنت، مجموعه‌ی از پروتکل‌ها یا قراردادهای نرم‌افزاری است که به تمام رایانه‌های متصل به اینترنت امکان می‌دهد که با یکدیگر ارتباط برقرار کنند (رضایی شریف‌آبادی، ۱۳۷۳). برای نمونه، قرارداد یا پروتکل انتقال فرامتن^۲ به کاربر اینترنت کمک می‌کند تا به میلیاردها صفحه‌ی موجود در محیط چندرسانه‌ی وب دسترسی داشته‌باشد، و یا به کمک سایر قراردادها با دیگران به‌وسیله‌ی پست الکترونیکی پیام رد و بدل کند، و یا فایل‌های مورد نیاز خود را از مکان‌های دور و نزدیک به رایانه‌ی خود منتقل کند. اینترنت دارای خدمات گوناگونی است که در انجام پژوهش کیفی کاربرد مؤثر و مستقیم دارد. البته امروزه با توجه به پیشرفت سریع وب، می‌توان چنین ادعا کرد که تقریباً تمام خدمات اینترنت با استفاده از فن‌آوری وب در دسترس است. در این بخش، تنها شماری از خدمات اصلی اینترنت نام برده و در پی آن، درباره‌ی ارتباط اینترنتی که از محورهای اساسی مقاله‌ی حاضر است بحث خواهد شد. شماری از خدمات اصلی اینترنت عبارت است از: تار گسترده‌ی جهانی یا وب^۳، پست الکترونیکی^۴، گپ اینترنتی^۵، کنفرانس اینترنتی^۶، فهرست‌های پستی^۷، گروه‌های خبری^۸، محیط‌های تعاملی^۹.

1. ARPAnet
2. HyperText Transmission Protocol (HTTP)
3. World Wide Web
4. Electronic Mail (Email)
5. Internet Relay Chat (IRC)
6. Internet Conferencing
7. LISTSERV
8. Usenet
9. MU*

در سال‌های اخیر مطالب فراوانی درباره‌ی اینترنت منتشر شده‌است. افزون بر این، منابع و پژوهش‌های چندی درباره‌ی ارتباط اینترنتی هم‌اکنون در نشریات موجود بر روی وب یافت می‌شود. موضوع ارتباط اینترنتی، هم‌چنین موضوع بحثی مستمر در گروه‌های بحث الکترونیکی^۱ است. در این گروه‌ها، میزان شناخت کاربران اینترنت از چه‌گونه‌گی تعامل متقابل زبان، جامعه و فن‌آوری اینترنت به بحث گذاشته می‌شود. علاوه بر این، شرکت‌کننده‌گان در این بحث‌ها به موضوعاتی مانند تاریخچه‌ی اینترنت، پی‌آمدهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و حقوقی استفاده از اینترنت، و طیف وسیعی از مسائل فنی مربوط به نظام‌های اطلاع‌رسانی و بسته‌های نرم‌افزاری مفید برای ارتباط اینترنتی می‌پردازند. هم‌چنین، آشنایی با متون و ادبیات فرارشته‌ئی که به بحث درباره‌ی جنبه‌های گوناگون ارتباط اینترنتی و رفتار انسانی در محیط اینترنت می‌پردازد، برای پژوهش‌گر اینترنتی بسیار ضروری است (رضایی شریف‌آبادی، ۱۳۷۷)، زیرا نظام‌های شبکه‌ئی، امکان مطالعه‌ی رفتار و اعمال کاربران خود را به پژوهش‌گران می‌دهد. برای نمونه، نظریه‌پردازان ارتباطات در مورد وضعیت زبانی و خصوصیات شکل‌های هم‌زمان و ناهم‌زمان ارتباط اینترنتی بحث‌های فراوانی مطرح کرده‌اند (دیویس و برور^۲، ۱۹۹۷).

برخی از پژوهش‌گران به مطالعه‌ی تأثیر ارتباط اینترنتی بر تعامل اجتماعی و فواید ابراز وجود در اینترنت پرداخته‌اند. در این مطالعات، چه‌گونه‌گی کنش و واکنش افراد در محیط‌های اداری، سازمانی و آموزشی به هنگام انجام فعالیت‌هایی هم‌چون مبادله‌ی اطلاعات و فرآیندهای تصمیم‌گیری بررسی شده‌است. پژوهش‌گران برای انجام این گونه مطالعات بیش‌تر از روش کیفی بهره برده‌اند. البته تعیین میزان صحت و اعتبار این ادعا که ارتباط اینترنتی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی فرآیند ارتباطات را دگرگون خواهدکرد نیازمند انجام پژوهش‌هایی عمیق‌تر و گسترده‌تر است (والاس^۳، ۱۹۹۹).

1. Electronic Discussion Groups
2. Davis and Brewer
3. Wallace

از پژوهش درباره‌ی اینترنت تا پژوهش اینترنتی

در مورد این که اینترنت تا چه اندازه برای انجام پژوهش مناسب است، مطالعات چندانی صورت نگرفته است (رضایی شریف‌آبادی، ۱۳۷۸). مقالات و مطالعات محدودی در مورد استفاده از اینترنت برای انجام پژوهش کمی، به‌ویژه برای گردآوری داده‌ها وجود دارد (کاملی، ۱۹۹۶)، اما متأسفانه تا کنون مطالعه‌ی مدون و منسجمی درباره‌ی چه‌گونه‌گی سازگارسازی اینترنت با روش‌های پژوهش کیفی و تأثیر آن بر این گونه پژوهش‌ها انجام نشده است (مان و استوارت، ۲۰۰۰).

از سویی، باید توجه داشت که پژوهش اینترنتی فقط به مطالعه‌ی رفتار افراد در محیط‌های مجازی محدود نمی‌شود، بلکه این نوع پژوهش باید استفاده از شبکه‌ی اینترنت برای بررسی رفتار انسانی در محیط‌های واقعی را نیز پوشش دهد. بعضی از نمونه‌های این گونه پژوهش عبارت است از: مطالعه‌ی استوارت، اکرمان و زو^۳ (۱۹۹۸) در مورد خطرات تهدیدکننده‌ی بهداشت جوانان، مطالعه‌ی بین‌المللی آندرز^۴ (۲۰۰۰) درباره‌ی مسائلی که زنان معلول در آموزش عالی با آن روبه‌رو هستند، مطالعه‌ی مونولسکو و شفیتر^۵ (۲۰۰۰) درباره‌ی ارزیابی تجربه‌ی دانشجویان در گذراندن دروس از طریق شبکه، مطالعه‌ی باستانی^۶ (۲۰۰۰) درباره‌ی تعامل زنان مسلمان به کمک اینترنت، مطالعه‌ی کالورت^۷ و همکارانش (۲۰۰۱) درباره‌ی استفاده‌ی کودکان از برنامه‌های آموزشی و اطلاعاتی تله‌ویزیون، مطالعه‌ی ال‌ادوانی و پال‌ویا^۸ (۲۰۰۲) درباره‌ی ابزارهای مناسب برای اندازه‌گیری استفاده‌ی کیفی کاربران از وب، و بالأخره، مطالعه‌ی کمپیل^۹ (۲۰۰۲) در مورد استفاده‌ی زنان عضو هیئت علمی از فن‌آوری‌های نوین

1. Comley
2. Mann and Stewart
3. Stewart, Eckermann and Zhou
4. Anders
5. Monolescu and Schifter
6. Bastani
7. Calvert
8. Aladwani and Palvia
9. Campbell

در آموزش و تأثیر ارتباط به کمک رایانه در فرآیند آموزش. در این مطالعات، ارتباط اینترنتی، محدودیت‌های زمانی و مکانی را به حداقل رساند. ارتباط اینترنتی از یک سو به پژوهش‌گران امکان مصاحبه‌ی عمیق با شرکت‌کنندگان در قاره‌های مختلف را می‌دهد و از سوی دیگر، ارتباط با دانشگاه‌ها و سایر مؤسسات آموزش عالی را در سطح جهانی آسان می‌نماید. به طور کلی، ارتباط اینترنتی زمینه‌ی مشارکت گسترده را برای انجام یک پژوهش امکان‌پذیر می‌کند که در غیر این صورت به خاطر محدودیت‌هایی مانند تعداد پژوهش‌گران درگیر، محدودیت‌های مالی، زبانی و فاصله‌ی مکانی، چنین مشارکتی تقریباً ناممکن است. از جمله مزایای ارتباط و مصاحبه‌ی اینترنتی، مزیت گم‌نام ماندن و شناخته نشدن مصاحبه‌شونده در دنیای مجازی است. چنین مزیتی، به‌ویژه، هنگام دسترسی به نظرات گروه‌های مطرود و به‌حاشیه‌رفته‌ی اجتماع مانند افراد معتاد و منحرف (دون، ۱۹۹۹) و یا مخاطب‌هایی که به هر دلیل ممکن است از نظر اخلاقی و عاطفی از گفت‌وگوی رودررو گریزان باشند، اهمیت دارد (بنت، ۱۹۹۸).

به سوی روش‌های اینترنتی

اینترنت پدیده‌ی تکنولوژیکی و در عین حال فرهنگی است. پژوهش‌گر کیفی نباید فقط به اثبات و تشریح مزایای تکنولوژیکی که به کمک اینترنت به دست می‌آورد بسنده کند. در واقع، اینترنت محیط و یا فرهنگی کاملاً جدید و ساخت‌یافته با سنت‌ها و آداب خاص خود است. پژوهش‌گر کیفی، قبل از گام برداشتن به سوی روش‌های اینترنتی، نخست باید به سوالاتی این‌چنین پاسخ دهد:

▪ آیا داده‌های مستند به‌دست‌آمده از اینترنت با داده‌های گردآوری‌شده به روش‌های دیگر تفاوت دارد؟

یا به عبارت دیگر:

- آیا داده‌های گردآوری‌شده به این روش، دارای کیفیتی متفاوت با داده‌های گردآوری‌شده از طریق شفاهی، دست‌نوشته یا چاپی است؟ و از این‌ها مهم‌تر این که:
- آیا می‌توان ادعا کرد که اینترنت به پژوهش‌گر امکان ابداع شکل‌های جدیدی از پژوهش می‌دهد و تأثیری تعیین‌کننده بر نظریه و عمل پژوهش کیفی می‌گذارد؟

مزایا و چالش‌های به‌کارگیری اینترنت

برای پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و ادعاهای مطرح شده در بالا، باید نخست به مزایا و چالش‌های به‌کارگیری روش اینترنتی برای انجام پژوهش کیفی در مقایسه با روش‌های رودررو اشاره شود. روش‌های مورد تأکید در بحث حاضر، برای گردآوری داده‌های کیفی شامل مصاحبه‌ی عمیق، مشاهده‌ی جوامع مجازی، گردآوری اسناد شخصی و مصاحبه‌ی متمرکز بر گروه است.

مزایای به‌کارگیری اینترنت

مهم‌ترین مزایای عملی استفاده از اینترنت در انجام پژوهش کیفی چنین است:

افزایش سطح دسترسی به شرکت‌کنندگان

با فرض آن که شرکت‌کنندگان بالقوه به فن‌آوری مناسب دسترسی داشته‌باشند، اینترنت به پژوهش‌گران امکان می‌دهد از توانایی این رسانه برای عبور از موانع مکانی و زمانی که ممکن است پژوهش رودررو را محدود نماید، استفاده کنند. با استفاده از اینترنت، گزینه‌های زیر امکان‌پذیر می‌شود:

دسترسی گسترده‌ی جغرافیایی - اینترنت روشی عملی برای انجام مصاحبه، یا گردآوری گزارش‌ها، سرگذشت‌ها و توضیحات افراد یا گروه‌هایی است که از

نظر جغرافیایی در دوردست اند. این رسانه، همچنین همکاری بین پژوهش‌گرانی را که ممکن است در کشورها و حتا قاره‌های مختلف ساکن باشند آسان می‌کند. در واقع، اینترنت نظام جهانی دسترسی به گروه‌های خبری محلی در کشورهای متعدد با زبان‌های گوناگون است که امکان مطالعه و مقایسه‌ی فرافرهنگی مسائل را فراهم می‌کند (کومبر، ۱۹۹۷).

جمعیت‌هایی که دسترسی به آن‌ها دشوار است. اینترنت به پژوهش‌گران این امکان را می‌دهد که با جمعیت‌هایی تماس برقرار کنند که ممکن است کار کردن در روش رودرو با آن‌ها دشوار باشد. برای نمونه، مادران خانه‌داری که دارای کودکان خردسال هستند، کارگران شیفتی، افراد گریزان از فضای باز، معتادان به رایانه و یا افراد معلول.

مکان‌های با دسترسی محدود. اینترنت وسیله‌ئی است ممکن برای دسترسی به افرادی که در مکان‌های بسته یا با دسترسی محدود به سر می‌برند (مانند سازمان‌های دولتی، بیمارستان‌ها، زندان‌ها، ارتش و مدارس).

طرح مسائل شخصی حساس. برخی از مسائل شخصی به قدری حساس است که شرکت‌کننده‌گان ممکن است از مطرح کردن آن‌ها با یک پژوهش‌گر به طور رودرو اکراه داشته‌باشند. اینترنت نه تنها دارای توان بالقوه برای برطرف کردن شرمندگی و خجالتی است که ممکن است در گفت‌وگوی نفر به نفر حضور وجود داشته‌باشد، بلکه به هنگام انجام روش‌هایی مانند مصاحبه‌ی متمرکز بر گروه، به گروه‌ها امکان می‌دهد تا درباره‌ی مسائل حساس با آزادی و صراحت بیش‌تر و بدون ترس از قضاوت یا خجالت که از ویژه‌گی‌های گروه‌های بحث رودرو است، صحبت کنند.

دسترسی به سایت‌های خطرناک یا از نظر سیاسی حساس

اینترنت ابزاری است برای گسترش امکانات اجرای پژوهش در محیط‌های خطرناک یا از نظر سیاسی حساس. فاصله‌ی فیزیکی و امکان گم‌نام ماندن، هم برای پژوهش‌گران و هم برای شرکت‌کننده‌گان ایجاد مصونیت می‌کند. با

استفاده از اینترنت پژوهش‌گران می‌توانند به داده‌های حساس سانسور شده و یا از نظر سیاسی یا نظامی حساس دست یابند، بی آن که نیازی به حضور فیزیکی در محل داشته‌باشند. پژوهش‌گران می‌توانند از این راه، با افرادی که در مناطق جنگی به زنده‌گی یا کار مشغول اند یا محل‌هایی که بیماری‌های واگیردار در آن شایع است مصاحبه کنند، بدون این که نیاز باشد خود را با خطر و یا بوروکراسی بازدید از محل روبه‌رو کنند.

مقاومت در برابر وضع موجود

اینترنت امکان مقاومت در برابر وضع موجود را بدون ریسک زیاد فراهم می‌کند (چون امکان ارتباط گم‌نام برای افراد وجود دارد و گاهی پیدا کردن افراد درگیر در امر پژوهش از طریق اینترنت بسیار دشوار است). گاهی ممکن است یک پژوهش‌گر اینترنتی فرصتی برای افشای فساد مالی یا فعالیت‌های مجرمانه پیدا کند. در کشورهایی مانند چین یا مکزیک، مقاومت سیاسی از طریق شبکه، به عبارت‌هایی مثل جنگ اینترنتی منجر شده‌است. پژوهش‌گران کیفی می‌توانند به کمک اینترنت مسائل مهم مربوط به فرآیندهای مقاومت را بررسی کنند.

صرفه‌جویی در وقت و هزینه

مسئله‌ی کاهش هزینه‌ها یکی از مهم‌ترین مزایای کاربرد اینترنت برای پژوهش‌گران کیفی است. افرادی که دارای دسترسی سازمانی به اینترنت هستند معمولاً هیچ هزینه‌ی صرف نمی‌کنند. به طور کلی، صرفه‌جویی برای پژوهش‌گر می‌تواند در زمینه‌های زیر هم امکان‌پذیر شود:

وقت و مسافرت. در مصاحبه‌ی متعارف رودررو، هزینه‌های وقت و مسافرت را باید برای پژوهش‌گر و شرکت‌کننده‌گان، هر دو، در نظر گرفت. غالباً این امر به سازش در این مورد می‌انجامد که مصاحبه‌ها کجا و با چه کسانی برگزار شود. بیش‌ترین میزان مشارکت، غالباً به هزینه‌های مسافرت و وقت

شرکت‌کننده‌گان بسته‌گی دارد. این مسائل هنگامی که پژوهش در محدوده‌ی گسترده‌تری انجام گیرد، پیچیده‌تر می‌شود.

اجاره‌ی محل - برای انجام مصاحبه‌های عمیق، محل باید به آسانی برای شرکت‌کننده‌گان فراهم شود. نیازهای پژوهش‌گر و شرکت‌کننده‌گان می‌تواند به صرف وقت برای سازمان‌دهی محل و نیز هزینه‌های اجاره‌ی محل منجر شود. در پژوهش اینترنتی، محل سایت‌هایی است که در آن‌ها امکان ارتباط رایانه‌ئی وجود دارد. در این نوع ارتباط نیز ممکن است هزینه‌های کرایه و ساخت سایت و ملاحظات دیگری تأثیر محیط دسترسی به اینترنت، که می‌تواند از منزل، اداره و یا مکانی عمومی مانند کافه‌نت باشد، مطرح گردد. اما از نظر عملی، بسیاری از دشواری‌ها و ملاحظات مالی ترتیب دادن محیط‌های رودرورا ندارد.

هزینه‌های ضبط، تولید و پیاده‌سازی نوار - در مصاحبه‌های رودرورا، یک ضبط صوت با کیفیت خوب و مقدار کافی نوار و باتری مورد نیاز است. برای انجام مصاحبه‌ی متمرکز بر گروه و سایر مصاحبه‌های جمعی، خرید و تهیه‌ی وسایل مورد نیاز برای ضبط برنامه می‌تواند دربرگیرنده‌ی بخش مهمی از هزینه در بودجه‌ی کلی پژوهش باشد. تقریباً در تمام موارد، مطالب ضبط‌شده باید روی کاغذ پیاده شود (این در حالی است که معمولاً پیاده‌سازی یک نوار ۹۰ دقیقه‌ئی حدود ۴ تا ۶ ساعت طول می‌کشد). اما در پژوهش اینترنتی، تعامل یا مصاحبه به تولید آنی یک فایل متنی منجر می‌شود. بنابراین، نیازی به تخصیص بودجه برای خرید ضبط صوت، وسایل پیاده‌سازی یا هزینه‌های پیاده‌سازی نیست.

رفع تعصبات پیاده‌سازی نوار

بسیاری از پژوهشگران کیفی معتقد اند که تحلیل داده‌های متنی چنان‌چه متن کل مصاحبه موجود باشد، مؤثرتر و قابل اطمینان‌تر است. *سایدمان*^۱ (۱۹۹۱) مدعی است که افکار شرکت‌کننده‌گان در یک پژوهش در واژه‌هاشان تجسم می‌یابد. با این حال، پیاده‌سازی مصاحبه‌های شفاهی معمولاً پرهزینه است. حتا

1. Seidman

اگر پژوهش‌گران خودشان زحمت آن را قبول کنند، خسته‌کننده و طاقت‌فرسا خواهد بود. در یک مصاحبه‌ی رودررو، علاوه بر مطالب زائد و بی‌محتوا، مشکلات لهجه یا نبودن صراحت کافی ممکن است به تأخیر یا اشتباهات سبک نوشتاری منجر شود. ضمناً در مصاحبه‌های گروهی، شرکت‌کننده‌گان غالباً هم‌زمان صحبت می‌کنند که این کار، نوشتن دقیق را دشوارتر می‌کند.

برعکس، در مصاحبه‌ی اینترنتی، آن‌چه به دست می‌آید متن کامل مصاحبه است. چنین متنی آماده‌ی تجزیه و تحلیل است و برخلاف بیش‌تر مصاحبه‌های رودررو، هیچ چیز از قلم نمی‌افتد. افزون بر این، متن یک پیام الکترونیکی می‌تواند اطلاعات سودمند دیگری مانند زمان ارسال پیام و یا مشخصات کسانی را که به یک کنفرانس رایانه‌ای پیوسته و یا آن را ترک کرده‌اند ارائه دهد.

البته باید به این نکته‌ی مهم توجه داشت که گرچه متن کتبی مصاحبه‌ی الکترونیکی ممکن است مطلوب به نظر برسد، اما تمام وظایف و مسئولیت‌های پژوهش را منتفی نمی‌کند و یا به عبارتی، تمام مسائل پژوهشی را در بر نمی‌گیرد. برای مثال، پژوهش‌گر مجبور است برای دقت یا صراحت بیش‌تر مطالب، متن را ویرایش و یا در مورد کیفیت داده‌های گردآوری‌شده، بررسی و تصمیم‌گیری کند.

پردازش آسان‌تر داده‌ها

در پژوهش کیفی، معمولاً پژوهش‌گر زمان زیادی صرف سازمان‌دهی داده‌ها می‌کند. پی‌گیری اطلاعات شخصی شرکت‌کننده‌گان، مرور ادبیات تحقیقی و نظریات موجود در زمینه‌ی تحقیق، و کنترل داده‌های گردآوری‌شده قبل و در ضمن تجزیه و تحلیل داده‌ها، از جمله مسائل مهم در این مورد است (کرسول^۱، ۱۹۹۸). بسیاری از پژوهش‌گران برای انجام این امور از رایانه استفاده می‌کنند. فیلدینگ با بررسی تعدادی از نرم‌افزارهای مورد استفاده در تجزیه و تحلیل کیفی نتیجه گرفت که این نرم‌افزارها «دارای چند مزیت است: مدیریت

1. Creswell

داده‌ها را در مقایسه با روش دستی که پرزحمت و همراه با خطا است آسان‌تر می‌کند؛ فرآیند تجزیه و تحلیل داده‌ها را شفاف‌تر و قابل بررسی‌تر می‌نماید؛ و روش‌های جدید تجزیه و تحلیل را ابداع و پشتیبانی می‌کند» (فیلدینگ، ۱۹۹۹:۹۶).

چالش‌های پژوهش اینترنتی

به‌رغم مزایای متعدد استفاده از اینترنت برای انجام پژوهش کیفی، چالش‌ها و مشکلاتی نیز فراوانی پژوهش‌گران اینترنتی وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:

سواد رایانه‌ای برای پژوهش‌گر

بدیهی است که اجرای یک طرح پژوهشی، به‌ویژه جمع‌آوری داده‌ها به کمک اینترنت نیازمند آشنایی پژوهش‌گر با رایانه و اینترنت و آگاهی داشتن او از آن‌ها است. البته، حتی اگر پژوهش‌گر این آشنایی و تجربه‌ها را پیش‌تر نیز کسب نکرده‌باشد، در بسیاری از موارد می‌تواند به‌ساده‌گی و به‌سرعت آن‌ها را فراگیرد.

آموزش اداره‌کننده‌ی مصاحبه‌ی متمرکز بر گروه

استفاده از گپ هم‌زمان اینترنتی نیازمند این است که مجری یا اداره‌کننده‌ی مصاحبه‌ی متمرکز بر گروه از سرعتی معقول در کار با صفحه‌کلید برخوردار باشد. مهارت‌های خاص برای استفاده از برنامه‌های نرم‌افزاری کاربردی، مانند برنامه‌های مورد نیاز برای پردازش داده‌ها، ممکن است احتیاج به آموزش بیش‌تر داشته‌باشد. مشکل اساسی در این زمینه، تغییر سریع و همیشه‌گی این گونه برنامه‌ها است.

برقراری تماس و ثبت نام به کمک اینترنت

استفاده از اینترنت برای برقراری تماس انفرادی معمولاً نیازمند مبادله‌ی دوجانبه‌ی آدرس‌های پست الکترونیکی بین افراد است. برای ارتباط با گروه‌ها باید فهرستی از آدرس‌های موردنظر تهیه کرد. انتخاب جامعه‌ی مورد مطالعه از گروه‌های خبری و فهرست‌های اینترنتی هم بدون مشکل نیست. مثلاً در گروه‌های خبری مربوطه، باید به گونه‌ی از اعضا دعوت به همکاری کرد که اصل خبر برای آن‌ها جاذبه داشته باشد و به اصطلاح، برای جلب همکاری افراد برای مشارکت در مطالعه، تور پهن کرد. برای مثال، کومبر^۱ (۱۹۹۷) از عنوان زیر برای مطالعه درباره‌ی فروشندگان و واسطه‌های مواد مخدر استفاده کرد: «آیا هیچ‌گاه مواد مخدر را به صورت پودر فروخته‌اید؟ اگر پاسخ مثبت است، من به کمک شما نیاز دارم». او همچنین پیشنهاد می‌کند که پیام‌های عضوگیری در چند نوبت و به صورت هفته‌گی فرستاده شود، چون پیام‌های فرستاده شده به گروه‌های خبری، به تدریج محو و توسط پیام‌های جدید جای‌گزین می‌شود. از سویی، دائماً کاربران جدیدی از این سایت‌ها بازدید می‌کنند که در جریان پیام‌های گذشته نیستند.

پیدا کردن آدرس‌های پست الکترونیکی

آسان‌ترین راه پیدا کردن آدرس پست الکترونیکی شخص، پرسیدن از خود اوست. با وجود راهنماهای متعدد در اینترنت، هنوز هیچ راهنمای جامع جهانی یا حتی ملی برای آدرس‌های پست الکترونیکی وجود ندارد. از مشکلات دیگری که در این زمینه وجود دارد، دقیق نبودن آدرس پست الکترونیکی افراد در این گونه راهنماها است. به طور کلی، مشکلات معمول آدرس‌دهی عبارت است از: املاهای غلط یا ناقص پست الکترونیکی؛ ارائه‌ی آدرس وبسایت به جای آدرس پست الکترونیکی؛ ارائه‌ی آدرس‌های موهوم و قلبی؛ و بالاخره، سردرگمی و مشکلی که به هنگام تغییر آدرس پست الکترونیکی افراد پیش می‌آید.

1. Coomber

تضمین هم‌کاری

به فرض آن که مشکلی در دسترسی به اینترنت و شناسایی آدرس پست الکترونیکی افراد وجود نداشته‌باشد، باید به خاطر سپرد که بسیاری از افراد علاقه‌ئی به اینترنت و ارتباط شبکه‌ئی ندارند. حتی در مورد بسیاری از کسانی که از روی کنج‌کاوی، در شروع کار به هم‌کاری و مشارکت در پژوهش اینترنتی اظهار علاقه می‌کنند، با توجه به مشکلات معمول، هیچ تضمینی برای ادامه‌ی هم‌کاری آن‌ها در یک زمینه‌ی بالقوه پرزحمت مانند پژوهش کیفی وجود ندارد.

یک ملاحظه‌ی مهم در انجام پژوهش، پرداخت دست‌مزد یا پاداش به شرکت‌کننده‌گان در پژوهش است. گر چه این نوع پرداخت‌ها، در پژوهش اینترنتی ناممکن نیست، اما جلب اعتماد شرکت‌کننده‌گان اینترنتی و پرداخت دست‌مزد به آن‌ها می‌تواند بسیار دشوار و پیچیده باشد.

مهارت‌های تعاملی

تا زمانی که استفاده از قابلیت‌های چند رسانه‌ئی اینترنت فراگیر نشود، پژوهش اینترنتی محدود به شرکت‌کننده‌گان با سواد متعارف رایانه‌ئی می‌شود. حتی در محیط‌های دانشگاهی، سواد رایانه‌ئی بسیاری از افراد محدود است. با این حال، حتی اگر پژوهش‌گر و شرکت‌کننده‌گان از سواد متعارف و یا مناسب رایانه‌ئی هم برخوردار باشند، نگرانی‌های مربوط به شیوه‌ی تعامل بین شرکت‌کننده‌گان و پژوهش‌گر پابرجا است. پژوهش‌گر کیفی بر ایجاد ارتباط و احترام متقابل بین خود و شرکت‌کننده‌گان تکیه می‌کند. در پژوهش رودررو، برقراری ارتباط تا حدود زیادی به مهارت‌های ارتباطی هم‌چون پاسخ‌های به‌موقع، استفاده از واژه‌گان مناسب و رموز رفتاری و گفتار شفاهی بسته‌گی دارد (مارشال و راسمن، ۱۳۷۷). در پژوهش اینترنتی، تنها مهارت تعاملی مؤثر، ارتباط گفتاری/متنی است. این موضوع، پژوهش‌گران و شرکت‌کننده‌گانی را که

از این مهارت برخوردار نیستند و به روش‌های گوناگون، مانند اشاره‌ی دست و صورت، تغییر آهنگ صدا، سکوت و دیگر حرکات و رفتارهای خاص منظور خود را بیان می‌کنند، تهدید می‌کند.

قطع ارتباط

یک چالش کلیدی برای پژوهش‌گر اینترنتی این است که یک ارتباط الکترونیکی پایدار را در تمام دوره‌ی پژوهش با شرکت‌کننده‌گان حفظ کند. فرار یا شکست اینترنتی، اشاره به کسانی است که ابتدا به اینترنت دسترسی دارند و سپس، آن را از دست می‌دهند. در پژوهشی از دانش‌جویان سال آخر دانشگاه /ولستر، گزارش شد که گرچه این دانش‌جویان هنگامی که در دانشگاه بودند، به اینترنت دسترسی رایگان داشتند، اما اکثر کسانی که پس از فارغ‌التحصیلی دانشگاه را ترک کرده و دسترسی به اینترنت را از دست داده بودند، از ادامه‌ی همکاری در پژوهش مورد نظر خودداری کردند (کینگزلی و اندرسون^۱، ۱۹۹۸).

جامعه‌ی پژوهشی بالقوه

مهم‌ترین ملاحظه‌ی عملی برای پژوهش‌گران کیفی که در صدد استفاده از اینترنت به عنوان ابزار اصلی گردآوری داده‌ها هستند، شناسایی جامعه‌ی پژوهشی بالقوه است. در پژوهش متعارف، شناسایی جامعه‌ی پژوهشی کارچندان مشکلی نیست (هر چند که ممکن است مسائل مالی، مسافت و یا تفاوت‌های زبانی در عمل، حوزه‌ی پژوهش و شرکت‌کننده‌گان آن را محدود سازد)، اما برای پژوهش‌گر اینترنتی، شناسایی جامعه‌ی پژوهشی بالقوه کار ساده‌ئی نیست. دشواری اصلی در این زمینه، سرعت فوق‌العاده‌ی استفاده از اینترنت، و در حقیقت، گام شتابان تغییر این فن‌آوری است (کافمن و ادیزکو^۲، ۱۹۹۸).

1. Kingsley and Anderson
2. Coffin and Odlyzko

از سوی دیگر، شاخص دسترسی نداشتن همگی اقشار جامعه به اینترنت، مسئله‌ی مهمی است که به عنوان بزرگ‌ترین مشکل گردآوری داده‌ها مطرح می‌شود. بیل گیتس رئیس شرکت مایکروسافت اعتراف کرده‌است که از نظر اینترنت، مسئله‌ی داراها در برابر ندارها، دارای ابعاد متعددی است: ثروت‌مند در برابر فقیر، شهری در برابر روستایی، جوان در برابر پیر و شاید مهم‌تر از همه، کشورهای روبه‌توسعه در برابر کشورهای توسعه‌یافته. بنابراین، پژوهش‌گر کیفی باید به این نکته واقف باشد که دسترسی به اینترنت فقط مسئله‌ی اقتصاد نیست، بلکه جایگاه انسان در جهان از نظر جنسیت، فرهنگ، قومیت و زبان هم مطرح است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، درباره‌ی نقش اینترنت در انجام پژوهش کیفی، و مزایا و چالش‌های استفاده از این فن‌آوری در امر پژوهش بحث شد. علی‌رغم چالش‌های موجود بر سر راه پژوهش اینترنتی، با توجه به مزایای استفاده از این فن‌آوری نسبتاً جدید در انجام پژوهش، از جمله پژوهش کیفی، ضروری است که مسئولان و سیاست‌گزاران شبکه‌های رایانه‌ای و اطلاع‌رسانی، توجه بیشتری به توسعه‌ی به‌جا و بهینه‌ی آن در جامعه، به‌ویژه محیط‌های دانشگاهی و پژوهشی داشته‌باشند. تشویق و حمایت از پژوهش‌های به‌ظاهر بلندپروازانه، از سویی به مجریان این گونه پژوهش‌ها فرصت تجربه کردن روش‌های جدید را می‌دهد و از سوی دیگر، رشد سریع این فن‌آوری را در مسیر صحیح آن در پی خواهدداشت.

منابع

- ۱- رضایی شریف‌آبادی، سعید. ۱۳۷۳. «شبکه‌ی کامپیوتری اینترنت در خدمت اطلاع‌رسانی». پیام کتابخانه. ۴ (۲۰۱). ۴۶-۵۳.
- ۲- رضایی شریف‌آبادی، سعید. ۱۳۷۷. «تأثیر اینترنت بر ارتباط علمی میان روان‌شناسان دانشگاهی استرالیا». ترجمه‌ی معصومه کربلا آقایی کامران. مجله‌ی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ویژه‌نامه‌ی کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی. ۸ (۲۸). ۸۳-۹۸.
- ۳- رضایی شریف‌آبادی، سعید. ۱۳۷۸. «تأثیر اینترنت بر فرآیند پژوهش: مروری بر متون و مطالعات انجام‌شده». در *افشار زنجانى و دیگران*. اینترنت، جنبه‌های نظری و کاربردی آن (در کتابخانه‌ها، مراکز آموزشی و تحقیقاتی). تهران، نشر کتابدار. ۴۵-۶۶.
- ۴- سیلورمن، دیوید. ۱۳۷۸. روش تحقیق کیفی در جامعه‌شناسی. ترجمه‌ی محسن ثلاثی. تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- ۵- مارشال، کاترین؛ راسمن، گرچن ب. ۱۳۷۷. روش تحقیق کیفی. ترجمه‌ی علی پارسائیان و محمد اعرابی. تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۶- منادی، مرتضی. ۱۳۸۰. «روش‌های کیفی و کمی در پژوهش و آموزش». در هم‌اندیشی و گفت‌وگوی گروهی استادان درباره‌ی پژوهش‌آموزی در دانشگاه‌ها. تهران، دانشگاه الزهراء، دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی. ۱۳۸۰/۱۱/۲۴.
- 7- Aladwani, A.; Palvia, P. 2002. "Developing and Validating an Instrument for Measuring User-Perceived Web Quality". **Information and Management**. 39 (6). 467-476.
- 8- Anders, E. 2000. **Women with Disabilities: Higher Education, Feminism and Social Constructions of Difference**. Ph.D. thesis. Deakin University, Melbourne, Australia.
- 9- Bâstâni, Susan. 2000. "Muslim Women On-line". **Arab World Geographer**. 3 (1). 40-59. [Available Online: <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/muslimwomen/MWN1.PDF>].
- 10- Bennett, C. 1998. **Men Online: Discussing Lived Experiences on the Internet**. Honors Dissertation. James Cook University, Townsville, Australia.
- 11- Calvert, S.; Kotler, J.; Murray, W. et al. 2001. "Children's Online Reports About Educational and Informational Television Programs". **Journal of Applied Developmental Psychology**. 22 (1). 103-117.

- 12- *Campbell, K.* 2002. "Power, Voice and Democratization: Feminist Pedagogy and Assessment in CMC". **Educational Technology & Society**. 5 (3) [Available Online: http://ifets.ieee.org/periodical/vol_3_2002/campbell.html accessed 15 October 2004].
- 13- *Coffman, K.; Odlyzko, K.* 1998. "The Size and Growth Rate of the Internet". **First Monday, A Peer Reviewed Journal on the Internet** [Online]. 3 (10). [Available Online: http://www.firstmonday.dk/issues/issue3_10/coffman/index.html accessed 15 October 2004].
- 14- *Comley, P.* 1996. **The Use of the Internet as a Data Collection Method**. [Available Online: <http://www.sga.co.uk/esomar.html> accessed 15 October 2004].
- 15- *Coomber, R.* 1997. "Using the Internet for Survey Research". **Sociological Research**. [Available Online: <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/2/2.html> accessed 15 October 2004].
- 16- *Creswell, J.* 1998. **Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions**. Thousand Oaks, CA, and London, Sage.
- 17- *Davis, B.; Brewer, J.* 1997. **Electronic Discourse Linguistic Individuals in Virtual Space**. New York, State University of New York Press.
- 18- *Denzin, N.; Lincoln, Y.* 1994. "Introduction: Entering the field of qualitative research". In *N. Denzin and Y. Lincoln* (Eds.), **Handbook of Qualitative Research**. London, Sage.
- 19- *Dunne, G.* 1999. **The Different Dimensions of Gay Fatherhood: Exploding the Myths**. Report to the Economic and Social Research Council. London, London School of Economics.
- 20- *Fielding, N.* 1999. "The Theoretical and Practical Applications of IT in Qualitative Analysis". In *M. Henry* (Ed.), **I.T. in the Social Sciences**. Oxford, Blackwell. 96-112.
- 21- *Graham, Hilary.* 1994. "Surviving by Smoking". In *Sue Wilkinson; Celia Kitzinger* (Eds.), **Women and health: Feminist perspectives**. London, Taylor & Francis. 102-123.
- 22- *Kennedy, A.* 2000. **The Internet and the World Wide Web: The Rough Guide**. London, Penguin.
- 23- *Kingsley, P.; Anderson, T.* 1998. "Facing Life without the Internet". **Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy**. 8 (4). 303-312. [Available Online: <http://ceres.emeraldinsight.com/vl=4866984/cl=12/nw=1/rpsv/intr.htm> accessed 15 October 2004].
- 24- *Krathwohl, David R.* 1998. **Methods of Educational and Social Science Research: An Integrated Approach**. New York, Longman.
- 25- *Mann, Chris; Stewart, Fiona.* 2000. **Internet Communication and Qualitative Research; A Handbook for Researching Online**. London, Sage.
- 26- *Monolescu, D.; Schifter, C.* 2000. "Online Focus Group: A Tool to Evaluate Online Students' Course Experience". **The Internet and Higher Education**. 2 (2-3). 171-176.

- 27- *Seidman, I.* 1991. **Interviewing as Qualitative Research**. Columbia University, Teacher's College.
- 28- *Silverman, D.* 1999. **Doing Qualitative Research: A Practical Handbook**. London, Sage.
- 29- *Stewart, F.; Eckermann, E.; Zhou, K.* (1998). "Using the Internet in Qualitative Public Health Research: A Comparison of Chinese and Australian Young Women's Perceptions of Tobacco Use". **Internet Journal of Health Promotion** [Available Online: <http://elecpress.monash.edu.au/IJHP/index.htm> accessed 15 October 2004].
- 30- *Wallace, P.* 1999. **The Psychology of the Internet**. New York, Cambridge University Press.
- 31- *Wilkinson, S.* 1998. "Focus Group in Feminist Research Power, Interaction, and the Co-construction of Meaning". **Women's Studies International Forum**. 21 (1). 111-125.

Archive of SID